

11

ידידים אפריקאים ואחרים

אני מגיחה שעד כמה שהיה הדבר נוגע לרגשות האישיים שלי, הרי בא לפחות חלק מן הדחף לראשית הזיקה שלי לאפריקה ולאפריקאים בסוף שנות ה-50 כתגובה רגשית על המצב שבו נמצאנו אחרי מערכת-סיני — בהרבה מובנים בודדים לגמרי, לא פופולאריים ביותר, ובוודאי לא מובנים כהלכה. צרפת היתה בעלת-ברית וידידה טובה, ועוד ארץ אחת או שתיים באירופה רחשו לנו אהדה; אבל היחסים שלנו עם ארצות-הברית היו מתוחים, עם הגוש הסובייטי היו גרועים ממתוחים, ובאסיה — למרות כל המאמצים שלנו להתקבל באמת — נתקלנו, על-הרוב, בחומת אבן. אמת, הקמנו נציגויות בבורמה, יפאן וצ'יילון וקונסוליות בפיליפינים, בתאילנד ובהודו; אך אף-על-פי שהיינו מן האומות הראשונות שהכירו בריפובליקה העממית של סין, לא היו הסינים מעוניינים כלל שתיפתח שגרירות ישראלית בפקין, ואילו אינדונזיה ופאקיסתן, כמדינות מוסלמיות, התיחסו אלינו באיבה גלויה. "העולם השלישי", שנהרו מצד אחד וטיטו מצד שני מילאו בו תפקיד מכריע כל-כך, נשא את עיניו אל נאצר והערבים — ולא רצה להביט לעברנו. וכאשר באביב 1955 התכנסה בבאנדונג ועידה של אומות אסיאניות ואפריקאיות, הרי אף-על-פי שקיוונו מאד להיות מוזמנים איימו המדינות הערביות להחרים את הוועידה אם תשתתף בה ישראל, וגם ל"מועדון" הוא לא קיבלנו דריסת-רגל. ב-1957 ו-1958 הייתי מסתכלת סביבי באו"ם וחושבת לי: "אין לנו כאן משפחה. אף לא אחד ששותף אתנו בדת, בלשון או בעבר שלנו. נראה כאילו שאר המדינות בעולם מקובצות בגושים שקמו מפני

שהגיאוגרפיה וההיסטוריה השתלבו יחד ונתנו לעמים שלהן אינטרסים משותפים. אבל השכנים שלנו — ובעלי-הברית הטבעיים שלנו — אינם רוצים בשום מגע אתנו, ובעצם אין אנו שייכים לשום מקום ולשום איש, חוץ מאשר לעצמנו". אנו היינו בכורי האו"ם, אבל התיחסו אלינו כמו אל בנים-חורגים בלתי-רצויים, ואני מוכרחה להודות שזה הכאיב.

אף-על-פי-כן לא היה העולם בנוי אך-ורק אירופים ואסיאנים. היו גם האומות העולות של אפריקה, שאו עמדו על סף השגת העצמאות, וישראל יכלה, ורצתה, לתת הרבה למדינות השחורות שבדרך. כמוהן פרקנו מעלינו עול שלטון זר; כמוהן היינו צריכים ללמוד בעצמנו איך לגאול את הארץ, איך להגדיל את תנובת השדות שלנו, איך להשקות, איך לגדל עופות, איך לחיות יחד ואיך להגן על עצמנו. העצמאות באה לנו, כמו שהיתה באה לאפריקה, לא על מגש של כסף אלא אחרי שנים של מאבק, וצריכים היינו ללמוד — קצת מתוך השגיאות שלנו — את המחיר היקר של הגדרה-עצמית. בעולם שהיה מחולק היטב-היטב בין ה"בעלנים" וה"תפרגנים", התחיל נסיונה של ישראל לעשות רושם יחיד-במינו מפני שאנו נאלצנו למצוא פתרונות לסוגים של בעיות שמדינות גדולות, עשירות וחזקות לא נתקלו בהן מעולם. לא יכולנו להציע לאפריקה לא כסף לא נשק, אבל מצד שני היינו נקיים מן הכתם של נצלנים קולוניאליים מפני שבאפריקה לא ביקשנו למצוא אלא ידידות בלבד. יורשה לי להקדים מיד את הציניקנים. האם נכנסנו לאפריקה מפני שרצינו בקולות באו"ם? כן, מובן שזה היה אחד המניעים שלנו — ומניע מכובד בהחלט — שאותו לא הסתרתי מעולם לא מעצמי ולא מן האפריקאים. אבל זה היה רחוק מלהיות המניע החשוב ביותר, אם גם ודאי שלא היה קל-ערך. הסיבה העיקרית ל"הרפתקה" האפריקאית שלנו היתה שהיה לנו משהו שאותו רצינו למסור לאומות שהיו צעירות יותר ומנוסות פחות אפילו מאתנו.

כיום, בעקבות ניתוק היחסים הדיפלומטיים בין רוב המדינות האפריקאיות וישראל לאחר מלחמת-יום-הכיפורים, כוללת מקהלת הציניקנים גם ישראלים שהתאכזבו. "כל זה היה ביזבוז של כסף, זמן ומאמצים", הם אומרים, "תנועה מוטעית, חסרת-שחר ומשיחית שהתקבלה ברצינות גדולה הרבה יותר מדי בישראל והיתה מוכרחה להתפורר ברגע שהערבים הפעילו איזה לחץ ממשי על האפריקאים". אך מובן שאין דבר זול, קל או הרסני יותר מבקורת-שבדיעבד מסוג זה, ואני חייבת לומר כי בהקשר זה אינני חושבת שיש לה איזו מידה של תוקף. דברים קורים לארצות כמו שהם קורים לאנשים. שום איש אינו מושלם ויש כשלונות, שאחדים מהם מוזיקים ומכאיבים יותר מאחרים, אבל לא כל מפעל אפשר לצפות ממנו שיוכתר בהצלחה מלאה או מהירה. יתר על כן, אכזבות אינן כשלונות, ובאמת אין בי כלל אהדה רבה לאותו סוג של חשבון-כדאיות מדיני שדורש תמורה מיידית. האמת היא שעשינו מה שעשינו באפריקה לא מפני שזו היתה רק מדיניות של אינטרס אנוכי נאור — ענין של תן-וקח — אלא מפני שזה היה המשך ליקרות שבמסורותינו וביטוי לחושינו ההיסטוריים העמוקים ביותר.

אנו נכנסנו לאפריקה כדי ללמד, ומה שלימדנו נקלט. שום איש אינו מצטער צער מר יותר ממני על כי לפי-שעה בחרו אומות אפריקה — או רבות מהן — להפוך לנו עורף. אבל מה שחשוב באמת הוא מה שהגשמנו יחד — אנתנו והם; מה שעשו בפועל אלפי מומחים ישראלים בחקלאות, בהידרולוגיה, בתיכון אזורי, בבריאות הציבור, בהנדסה, בשירותים קהילתיים, ברפואה ובעוד עשרות שטחים בכל רחבי אפריקה בין 1958 ל-1973, ומה שלקחו אתם הביתה אלפי האפריקאים שקיבלו את הכשרתם בישראל במשך השנים הללו. טובות-ההנאה הללו לעולם לא תוכלנה ללכת לאיבוד, ולעולם אין להקל מערכם של ההישגים הללו. יש להם ערך קיים-ועומד, ושום דבר אינו יכול למחותם, גם לא העובדה שכיום הפסידה ישראל את כל אותן טובות-ההנאה המדיניות או האחרות שהפקנו מן הקשרים שלנו עם הממשלות של מדינות אפריקה. ודאי בהחלט שהממשלות הללו היו אמנם כפויות-טובה, ויהיה צורך במאמץ גדול מצדן כדי להפיג את הטעם הרע שהשאירו כאשר נטשו אותנו בעת משבר. אבל משום כך אין צורך לכפור, או לזלזל, בדבר שאני מאמינה בתוס-לב שהוא היה נסיון בעל משמעות עמוקה, שלא לומר הסרת-תקדים, מצד ארץ אחת לשפר את חיי הבריות בארצות אחרות, ואני גאה על התכנית הישראלית לשיתוף-פעולה בינלאומי ועל הסיוע הטכני שהושטנו לבני אפריקה יותר משאני גאה בכל מפעל יחיד אחר שיוזמו אי-פעם. בעיני התכנית היא טיפוסית יותר מכל דבר אחר לדחף הנפשי לצדק חברתי, שיקום והתעוררות, שהוא ציפור-הנפש של הציונות הסוציאליסטית — ושל היהדות. לפי דעתי, תורת-החיים שהמריצה את הגברים והנשים של מרחביה בשנות ה-20 להתמסר לחלוציות במסגרת קואופרטיבית, שהניעה את בתי ואת החברים שלה להמשיך באותה המסגרת התובענית ברביבים של שנות ה-40 ושהיא האחראית כיום לכל קיבוץ חדש המוקם בישראל, זהה עם החזון שהוליך ישראלים לארצות אפריקאיות למשך שנים כדי להתחלק עם האפריקאים בידע המעשי והעיוני שרק הוא יכול היה למלא את צרכיה של אפריקה בעולם משתנה שבו היתה, סוף-סוף, אחראית לגורלה שלה. אין זאת אומרת שכל אלה שלקחו חלק בהנחלת הנסיון הלאומי שלנו לאפריקאים היו סוציאליסטים. רחוק מזה. אבל בעיני, לפחות, היתה התכנית פועל-יוצא הגיוני מעקרונות שבהם האמנתי המיד, שהם למעשה העקרונות שנתנו תכלית ממשית לחיי. לכן, כמובן, אינני יכולה לחשוב על שום צד באותה תכנית כאילו היה "לשווא", ובאותה מידה אינני יכולה להאמין שכך יחשוב עליה פעם מישהו מן האפריקאים שהיו מעורבים בה, או שקטפו את פירותיה.

עוד דבר אחד: היינו שותפים עם האפריקאים לא רק באתגרים שנבעו מן הצורך בפיתוח מהיר אלא גם בזכרן של מאות-שנים של סבל, דיכוי, הפליה, עבדות — ליהודים ולאפריקאים אין אלו אמרות-כנף בלבד. הן אינן מתחסות לחוויות של אבות קדמונים נשכחים-למחצה מלפני מאות-שנים אלא לעינינו ולהשפלה שרק אתמול עברו על אנשים. ב-1902 כתב תיאודור הרצל רומן שבו תיאר את המדינה היהודית שלעתיד-לבוא כפי שראה אותה בדמינו. הרומן נקרא אלטנוילנד ("ארץ עתיקה-חדשה"), ובעמוד-השער שלו נכתבו המלים: "אם תרצו

אין זו אגדה" — מלים שנעשו סיסמה ומקורה השראה לתנועה הציונית. באלטנוילנדר יש קטע על אפריקה שלפעמים הייתי מצטטת אותו באזני ידידים אפריקאיים ושהייתי רוצה לצטט אותו עכשיו: *

... עדיין קיימת ועומדת שאלה אחת גדולה של אסון-לאומים שלא נפתרה עד היום, ורק יהודי עשוי לרדת לכל עומק צערה, והיא שאלת הכושים... העלה-נא על זכרוןך את המוראות האימים ההם של סחר-העבדים. בני-אדם, גם אם שחורים הם, נגולו כבהמות, נשבו ונמכרו. צאצאיהם גדלו בנכר בבזו ובשנאה על שום שגון-עורם אחר היה. ואני איני בוש לומר זאת, ואם גם יצחקו לי: לאחר שזכיתי לראות בגאולת ישראל עמי, הפץ אני לסייע גם את גאולת-הכושים.

ועוד: אף-על-פי שאני חושבת, ומקווה, שבמידה רבה הייתי אחראית בתחילה להיקף ולאינטנסיביות של קרוב ל-200 תכניות הפיתוח שהגשימה ישראל עד היום ביותר משמונים ארצות באפריקה, אסיה, אמריקה הלאטינית, ובמועד מאוחר יותר באגן הים התיכון — תכניות שהסתייעו בעצם ההתלהבות, כוח-ההתמדה והכשרון של כ-5,000 יועצים ישראלים — אינני יכולה להתפאר שאני המצאתי את הרעיון. הישראלי הראשון שבדק את האפשרות של צורה זו של שיתוף-פעולה בינלאומי היה ידידי הטוב ראובן ברקת, שבהיותו ראש המחלקה המדינית של ההסתדרות הביא לישראל כמה אפריקאים ואסיאנים כדי שיראו במו-עיניהם איך פתרנו כל מיני בעיות. ובזמן שהתמנתי שרת-החוץ ב-1956 — ערב עצמאותה של גאנה — כבר היה דיפלומט ישראלי צעיר שנתמנה על-ידי שרת, חנו יבור, אורו את חפציו ומכין את עצמו ליצג שם את ישראל. כשנעשתה גאנה עצמאית ב-1957 נתמנה אהוד אבריאל לשמש שגרירה של ישראל במדינה הזאת, ובליריה, והוא הציע שאני אשתתף ביום-השנה הראשון לעצמאות גאנה ב-1958 ושאבקר גם בליבריה, סנגאל, חוף-השנהב וניגריה. וכך התחלתי לתכנן את המסע, שהחלטנו כי בו יתלוו אלי אהוד ומי שהיה אז השגריר שלנו בצרפת, יעקב צור.

נפגשתי כבר עם אפריקאים לפני כן, כמובן, בעיקר בכל מיני כינוסים סוציאליסטיים בינלאומיים, אבל באפריקה לא הייתי מעולם ובעצם לא יכולתי לתאר אותה לעצמי כלל. זכור לי שארזתי את חפצי לנסיעה (אחד החסרונות הגדולים שלי כנוסעת הוא, דרך-אגב, שתמיד אני לוקחת הרבה יותר ממה שנתוץ לי) ובמשך שעות על שעות שקעתי בהזיות על אפריקה ועל התפקיד שאולי נוכל למלא בהתעוררותה של היבשת הגדולה הזאת. לא היו לי שום אשליות לגבי העובדה שזה יהיה מוכרח להיות תפקיד קטן, אבל הלהיב אותי הסיכוי לנסוע לחלקי-עולם שבו היינו חדשים כל-כך ושהיה חדש כל-כך בשבילנו. התרגשתי

* תרגום ד. קמחי, מתוך: תיאודור הרצל, כתבים ציוניים, כרך א', ע' 200/1, תל-אביב, השט"ו, הספריה הציונית בשיתוף עם הוצאת ספרים מ. גיומן בע"מ.

כמו ילדה קטנה לקראת הבאות.

התחנה הראשונה שלי היתה מזגריבה, בירת ליבריה, מקום שם הייתי האורחת של הנשיא טאבמן. הצמרת התברית והכלכלית של ליבריה חיתה בתנאים של מותרות לא-יאומונו — שגבלו לעתים קרובות מאד עם הדמיוני — בעוד ששאר האוכלוסים היו חסרי-כל. אבל אני לא באתי לאפריקה להטיף, להתערב או לעשות נפשות. באתי לפגוש את האפריקאים, והיטב ידעתי את העובדה שהנשיא טאבמן היה ידיד מסור ליהודים, בעיקר, ככל הזכור לי, מפני שבהיסטוריה הארוכה של יחסיו המסובכים עם ארצות-הברית התיידד אתו ציר-קונגרס יהודי, אותו עמנואל סלר הגפלא, שהיה היחיד מכל האנשים שאתם בא טאבמן במגע בווישינגטון שהבין את הבדידות של מנהיג שחור בזמן שלא היה זה מקובל באופנה ולא היה כל צורך להתחשב ברגשות של שחור כלשהו. ליבריה היתה המדינה השחורה הראשונה בעולם, פרי דחף שלא היה בלי שום דמיון לדחף הציוני, ובעל-כרחי נעניתי גם לחיבתו הגלויה של טאבמן לישראל וגם להרגשתו העזה. שהיה לנו הרבה מן המשותף. אבל הדבר שהקסים ועניין אותי ביותר לא היה ליבריה של מזגריבה אלא אותה אפריקה שראיתי בלב הארץ.

מילים על מילים נסענו בליבריה. דיברתי עם מאות אנשים ועניתי על אלפי שאלות ביחס לישראל, רבות מהן ביחס לישראל כארץ-התנ"ך. צעירה אחת חביבה מאד ממשרד-החוץ הליבריי גלוותה אלינו, וזכור לי שביום האחרון לביקורי אמרה אלי בביישנות מרובה: "יש לי אָם זקנה שהסברתי לה שכל השבוע אהיה עסוקה עם אורחת מירושלים. אמי רק הביטה אלי. 'האם אָת אינך יודעת', אמרה, 'שאינו מקום כמו ירושלים. ירושלים היא בשמיים'. האם את סבורה, גברת מאיר, שתהיה לך אפשרות לראות אותה רגע אחד ולספר לה על ירושלים?" כמוכן, הלכתי להיפגש עם אמה ביום ההוא ולקחתי אתי בקבוק קטן של מים מן הירדן. הזקנה רק התהלכה סביבי, אף כי מעולם לא נגעה בי ממש. 'אָת באה מירושלים', חזרה ואמרה. 'אָת רוצה לומר שקיימת עיר ממש, עם רחובות ובתים שבהם גרים אנשים אמיתיים?' 'כן, אני גרה שם', עניתי, אבל אינני חושבת שהיא האמינה לי אפילו רגע אחד. זאת היתה שאלה שהציגו לי בכל רחבי אפריקה, ואני הייתי אומרת לאפריקאים שהדבר השמימי היחיד בנוגע לירושלים הוא זה שעודנה קיימת! השיא של הביקור הוא בליבריה היה בשבילי הטכס שבו עשו אותי "צ'יף" עליון — כבוד שרק לעתים רחוקות חולקים אותו לנשים — של שבט גולה בליבריה הצפונית (כאשר סיפרתי את הסיפור אחר-כך ראו בכך בישראל צירוף-מקרים מופלא ששמו של אותו שבט היה כמלה העברית "גולה"). זה היה בהחלט אחד הדברים המופלאים ביותר שקרו לי אי-פעם, ואני מודה-ומתודה שכאשר עמדת שם בשמש היוקדת, בעוד אנשי-השבט שרים ורוקדים מסביבי, כמעט לא יכולתי להאמין כי לי, גולדה מאיר, מפינסק, מילוזקי ותל-אביב, חולקים את הכבוד הגדול הזה. שתי מחשבות קיננו בי בראש-וראשונה: "עלי להתנהג כאילו טכס של כניסה-בברית בלבה של אפריקה הוא דבר שהורגלתי בו כל ימי-חי" ו"הלואי והיו הנכדים שלי יכולים לראות אותי עכשיו". כשנגמרו הריקודים הוליכו אותי

כ־200 מגשי השבט לסוכת־קש זעירה ומחניקה שבה הלבישו אותי בגלימות הצבעוניות של "צייף" עליון והכניסו אותי בברית בפולחן חשאי — שאין לי שום כוונה לגלות את פרטיו. אבל לעולם לא אשכח את המבטים בעיני בני־לוויית ישראלים (בכללם אהוד וקציני־הבטחון שלי) כאשר נעלמתי בחשכת הסוכה ההיא לקול תופים אפריקאיים ופיוזמן של הנשים — גם לא את סימני ההקלה שראיתי בפניהם כאשר יצאתי משם בריאה ושלמה ומרוצה מאד מעצמי. מה שאני יכולה לומר על הטכס הוא זה שהתרשמתי ונהייתי במידה עצומה מן הצבעוניות, הטבעיות ותום־הלב של ההליכים. היו בהם חמימות ושמחה מן הסוג שעורר בי מיד את ההרגשה שאני נמצאת בתוך שלי בכל מקום שבאתי אליו באפריקה ושאותן לא מצאתי באותה מידה בשום מקום אחר, ודאי לא באסיה.

מליבריה נסענו לגאנה, המדינה העצמאית והמשוחררת הראשונה באפריקה, ושם נפגשתי עם ד"ר קוואמה אנקרומה, אותו חצי־אֵל מלבב של הלאומנות האפריקאית בימים ההם. אי־אפשר היה שלא לחבב את אנקרומה ולא להעריך אותו, אבל השיחה הארוכה שהיתה לי אתו מיד אחרי שהגעתי לאקרה השאירה בי בכל־זאת הסתייגויות לגבי מהימנותו וגילוי־הלב שלו. היה משהו בלתי־מציאותי מאד ואפילו בלתי־מושך בריטוריקה שלו ובלהיטותו המפורשת בהחלט להישאר הסמל בה"א־הידיעה של שיחרור אפריקה. הוא דיבר על הבעיות של אפריקה כאילו חשובה רק העצמאות הפורמאלית, ונראה היה שהוא מעוניין הרבה פחות לדון בפיתוח אוצרותיה של אפריקה או אפילו בשאלה איך יוכל להעלות את רמת־החיים של עמו. הוא דיבר על מישור אחד ואני דיברתי על מישור אחר. הוא דיבר על תפארת החירות, ואני דיברתי על חינוך, על בריאות הציבור ועל כך שאפריקה צריכה להעמיד מתוכה את המורים, הטכנאים והרופאים שלה. דיברנו שעות, אבל נדמה לי שאף אחד משנינו לא שיכנע את חברו.

לא יכולתי שלא להיות פראגמטית ולא לנסות לשים את הדגש בטכניקה ובידע, ואילו אנקרומה, אני מתארת לעצמי, לא היה יכול להימנע ממליצותיו הנפוחות למדי. בנקודה מסוימת, למשל, הסביר לי מדוע הציב אנדרטה עצומה של עצמו מול בנין הפרלמנט באקרה ומדוע פרוטומה שלו מקשטת את המטבעות החדשות בגאנה: "העצמאות אינה אומרת שום דבר לאנשים בבוש. הם אינם מבינים מה פירוש המלה. אבל כאשר הם יקחו מטבע ויראו בה את הדיוקן של אנקרומה במקום זה של מלכת אנגליה, אז הם יידעו מה משמעותה של עצמאות". זה היה הבדל יסודי בגישה, אבל הוא לא מנע בסופו של דבר כינון יחסים הדוקים מאד באמת בין גאנה לישראל, שהיו עתידים להתבטא בעשרות תכניות הדרכה שהתחלנו בהן גם בישראל וגם בגאנה ובעבודות הבנייה והשירותים ההנדסיים שבוצעו שם על־ידי כוח־אדם ישראלי. אנו גם עזרנו ליצור ולנהל את חברת הספנות הגאנאית "הכוכב השחור". לאמיתו של דבר, יש כיום מאות ישראלים שגאנה היתה בשבילם בית שני ושעתידה של גאנה היה חשוב בעיניהם כמעט כמו זה של ישראל.

אחרי־כן נפגשתי עם עוד מנהיגים אפריקאיים, למשל עם הנשיא הפּוֹאֶה־בוֹאֵני

מחוף-השנהב, שסדר העדיפויות האישי שלו היה קרוב הרבה יותר לזה שלי. הופואה-בואני (שדרך-אגב השתייך לאותו שבט כמו אנקרומה והיה יכול לשוחח אתו רק בלשון השבטית שלהם, כי אנקרומה לא ידע צרפתית ואילו הופואה-בואני לא ידע אנגלית) היה משוכנע ב־1958, שהפיתוח חשוב לא פחות מן העצמאות. הוא ראה בההירות הרבה יותר מכפי שראה אנקרומה מעודו את הסכנות שתעמודנה בלי ספק בפני האפריקאים אם יוסיפו לדרוש עצמאות בלי הכנה מספקת: הקיצוניות המוסלמית; הצירוף הקטלני עוד יותר של הקומוניזם — הרוסי או הסיני — עם האסלאם; שיבתם של אדוני אפריקה מלשעבר — במסווה קצת אחר — והחלשת היסודות המתקדמים המתונים בכל רחבי היבשת; ובמשך הרבה שנים עלה בידו לעמוד בפני הגערות והאיזמים של נאצר. בנובמבר 1973, מכל-מקום, נכנע אפילו הופואה-בואני וניתק את היחסים אתנו, ואגב כך הסביר בעצב שהיה עליו לבחור בין ה"אחים" הערבים שלו לבין ה"ידידים" הישראלים שלו. אך מובן שב־1958 היה כל זה טמון בחיק העתיד, וטוב שכך היה.

אף-על-פי שהייתי מדוכאה למדי מן הפגישה הראשונה שלי עם אנקרומה, הרי בסופו של דבר היה ביקורי בגאנה לא רק מרתק אלא גם בעל חשיבות מכרעת לכל המפעל שלנו באפריקה. במסגרת חגיגות יום-השנה שימשה גאנה מארחת לוועידה הראשונה של עמי כל אפריקה, כנס נציגים של כל תנועות-השיחרור האפריקאיות, כולל הפל"ן האלג'ירי. נפגשתי כבר לפני כן עם ד"ר ג'ורג' פדמור, איש מזהיר בן איי-הודו-המערבית, קומוניסט לשעבר, שהיה אז האידיאולוג החשוב ביותר של כוחות הפן-אפריקאיות ה"מתקדמת". הוא היה אב רעיון מסוים של פיתוח אפריקה שגשעון, בתוך שאר דברים, על תמיכה כספית גדולה מצד הכושים של ארה"ב — לפי הקווים של המגבית-היהודית-המאוחדת, כמו שניסח זאת. הוא היה מעוניין ביותר בישראל ועמד על כך שאפגש עם יתר המנהיגים האפריקאיים שנאספו באקרה. זוהי הודמנות מן השמיים, אמר, בשבילי ובשבילם. הוועידה היתה אמורה להתחיל ב־4 אה"צ במלון-אמבאסאדור, המלון המודרני והחדיש היחיד של גאנה, אבל זומנה פגישה מיוחדת לשעה שלש, וכאשר נכנסתי לאולם הוועידה עם פדמור כבר היו כששים איש מסובים סביב שולחן עצום ומחכים לי. זה היה עימות מוזר ודראמטי. הנה היינו כאן, בארץ האפריקאית הראשונה שהשיגה את עצמאותה (להוציא, כמובן, את ליבריה ואתיופיה). אני, שרת-החוק של מדינה יהודית שהיתה בסך הכל בת עשר שנים, וששים איש שארצותיהם תשגנה את חירותן בעוד שנתיים או שלש בלבד. על כולנו עבר כלי-כך הרבה, כולנו נאבקנו כלי-כך קשה על חירותנו — הם, המיציגים מיליונים על מיליונים בני-אדם שלא נמנו עדיין בכל רחבי אפריקה, ואנחנו בארץ האחת והזעירה שלנו שזה זמן כה רב מנגחים אותה וצרים עליה. נדמה היה לי ביום ההוא אחר-הצהריים שזו באמת פגישה היסטורית מן הסוג שראה אולי הרצל עצמו בחזונו. את רוב האפריקאים לא יכולתי לזהות בשמם, אבל פדמור אמר לי מי הם: המנהיגים של אלג'יריה הלוחמת, של כל יתר המושבות הצרפתיות, של טנגאניקה, של רודזיה הצפונית והדרומית. האווירה בחדר היתה מחושמלת מאד.

יכולתי לחוש במתח ובחשדנות, שלא הופגו ביותר על-ידי דברי-הפתיחה של פדמור. "אני זימנתי את הפגישה הזאת", אמר, "כדי שתוכלו להיפגש עם שרת-החוזק של ארץ צעירה שלא מזמן השיגה את עצמאותה ואשר עשתה צעדים מופלאים קדימה בכל שטח של פעילות אנושית".

שניות אחדות היתה שתיקה בלתי-נוחה, ואחר-כך קם הנציג של אלג'יריה. בקול קל כקרח שאל את השאלה המתגרה — והרלבנטית — ביותר שבגדר האפשר. "גברת מאיר", אמר, "הארץ שלך מקבלת נשק מצרפת, הארכי-אויבת של כל אלה המסובים סביב השולחן הזה, ממשלה שמנהלת מלחמה אכזרית וחסרת-רחמים נגד עמי והמפעילה טרור נגד עמי השחורים. איך את מצדיקה את היחסים האינטימיים שלכם עם מעצמה שהיא האויבת הראשונה-במעלה להגדרה-עצמית של האפרי-קאים?" והוא ישב תחתיו. אני לא הופתעתי כלל מן השאלה, רק מן העובדה שבזאת נפתחה הפגישה. משום-מה ציפיתי ליותר דיבורים ויותר שהות. אבל שמחתי שלא נתמכר לגינוני-נימוסים ולהתאגרפות-צללים, ולא הייתי זקוקה לזמן כדי להתכונן.

הדלקתי סיגריה והסתכלתי שוב מסביב לשולחן. אחר-כך עניתי על השאלה. "השכנים שלנו", אמרתי אל ששים המנהיגים האפריקאיים שהביטו אלי בקרירות ובאיבה כל-כך, "גמרו אומר להשמיד אותנו בנשק שהם מקבלים בלי תשלום מברית-המועצות ותמורת מעט מאד כסף ממקורות אחרים. הארץ האחת-והיחידה בעולם שמוכנה — תמורת מטבע זר, והרבה מטבע זר — למכור לנו קצת מן הנשק שדרוש לנו להגנתנו היא צרפת. אינני שותפה לשנאה שלכם לדה-גול, אבל הרשו לי לומר לכם את האמת — בין אם תמצאו בעיניכם ובין אם לא. אילו היה דה-גול השטן בכבודו-ובעצמו הייתי רואה זאת לחובה לממשלתי לקנות נשק מן המקור היחיד העומד לרשותנו. ועכשיו הרשו לי לשאול אתכם שאלה. אילו הייתם במצב הזה, מה הייתם עושים?"

יכולתי לשמוע כמעט את אנתה-ההקלה שעברה את החדר. המתיוות פגה. האפריקאים ידעו שאמרתי להם את האמת ושאניני מנסה להערים עליהם בשום דבר, והם נינחו מיד. עכשיו לא היה מעצור למטר השאלות שלהם על ישראל. הם רעבו לידיעות — על הקיבוצים, ההסתדרות, הצבא — והם הפציצו אותי בשאלותיהם. תמורת זאת היו גם הם גלוי-לב לגמרי. צעיר אחד מניגריה הצפונית (שכמעט כולה מוסלמית) אפילו קם על רגליו ואמר: "אין לנו יהודים בצפון-ניגריה, אבל אנו יודעים שאנו צריכים לשנוא אותם!"

אותו דו-שיח עם המהפכנים האפריקאיים נמשך כל יומן שהייתי בגאנה, והוא הניח את היסוד לתכנית שלנו לשיתוף-פעולה בינלאומי. רכשתי לי יחס של כבוד וידידות מצד מנהיגי אפריקה, והם היו להוטים להיפגש ולעבוד עם ישראלים אחרים. הם לא היו רגילים לאנשים לבנים העמלים בעצם ידיהם או למומחים זרים המוכנים-ומומונים לעזוב את המשרדים שלהם ולעבוד באתר של מפעל, ולעובדה שהיינו "עווריי-צבעים", כמו שקוראים לזה, היתה חשיבות כבירה. דברים שבעיני היו טבעיים לגמרי מילאו את האפריקאים השתוממות —

בין אם היו אלה נסיונותי, שלא היו חינוניים ביותר אבל כנים היו מאד, ללמד ריקודים אפריקאיים, ובין אם היתה זו ההתלהבות שלי ללמד את הפקידים הצעירים והנוקשים של משרד-החוץ הגאנאי איך לרקוד הורה ישראלית. והעיקר, הם לא יכלו שלא להרגיש עד כמה חיבבתי אותם. זכור לי שבבוקר אחד ישבתי תחת עץ-מנגו אחד עצום בגאנה וסרתי את שערוטי כאשר הפיעו, כמו במטה-קסמים, עשר או אחת-עשרה ילדות קטנות, שכפי הנראה לא ראו שער ארוך מימיהן לפני כן. ילדה אחת קטנה, אמיצה יותר מחברותיה, ניגשה אלי. יכולתי לראות שהיא רוצה לגעת בשערותי, ולכן במשך חצי שעה אחרי-כן הרשיתי להן לסרוק אותן לפי התור ולא הבחנתי אפילו בקהל של אפריקאים אחוזי-תמהון שהתקהל סביבי. אני חושבת שכזה שלא התנהגנו בהתאם להתנהגות שלמדו לצפות לה אצל זרים עורנו לבנות הרבה יותר מאשר חוות, מפעלי-חרושת, בתי-מלון, כוחות-משטרה או מרכזי-נוער ברבות כל-כך מארצות אפריקה; עורנו לבנות את הבטחון-העצמי של האפריקאים. על-ידי זה שעבדנו אתם, הוכחנו להם שהם יכולים. להיעשות מנתחים, טייסים, מגדלי-הדרים, עובדים קהילתיים ויערנים וכי הכושר הטכני איננו — כפי שלימדו אותם לחשוב במשך עשרות-שנים כה רבות — זכות-היתר של הגזע הלבן לעולם-ועד.

כמוכן, אפילו אז עשו הערבים כמיטב יכולתם לשכנע את האפריקאים שביסודו של דבר אין אנו שונים משאר "קולוניאליסטים", אבל האפריקאים ברובם ידעו שאין הדבר כך. הם ידעו שכאשר מומחים ישראלים מועסקים בזאמביה אין הדבר הופך את התרנגולות של זאמביה לתרנגולות "קולוניאליסטיות", ושהתכנית לשימור-דגים שפיתחו ישראלים במאלי לא השריצה דגים "אימפריאליסטיים". הם גם ידעו שמאות האפריקאים שלמדו חקלאות בישראל לא אומנו לנצל. לאמיתו של דבר, העמדנו לתכנית שלנו שלושה בחנים בסיסיים, ואני חושבת שלא יהיה משום חוסר-צניעות בטענה שאפילו הבחנים האלה היו בגדר מפנה. שאלנו את עצמנו, ואת האפריקאים, שלש שאלות ביחס לכל מפעל שהוצע: האם הוא רצוי, האם הוא נחוץ באמת, והאם ישראל מסוגלת לעזור בשיטח מסוים זה? ואנו יומנו מפעלים רק כשהיתה התשובה על כל שלש השאלות "כן", וכך ידעו האפריקאים שאין אנו סבורים שאנו מסוגלים באופן אוטומטי לפתור את כל הבעיות שלהם.

שוב ושוב חזרתי לאפריקה, והתרגלתי לכך שלפני כל נסיעה יאמרו לי שזה "יותר מדי" בשבילי. למדתי להתרגל לחום, לחוסר-הנקיון לעתים קרובות, לרחוק את שיני במים רתוחים (וכשלא יכולתי להשיג אותם, בקפה) ולבלות שעות בעשיית דברים שאפילו בחלומותי הפרועים ביותר לא שיערתי מעולם שאעשה אותם, כגון ישיבת-ראש בבחירתה של מלכת-יופי בעת חגיגות יום-העצמאות של קאמרון, או יציאה לארוחת-ערב באביג'אן, בחוף-השנהב, עם קבוצה של מנהיגים אפריקאיים ושמיעת די אירישע מאמע, בביצוע מרעיש-לב על-ידי תזמורת אפריקאית ברגע שנכנסתי. ככל שהרביתי לנסוע באפריקה כך חיבבתי אותה יותר, ולטוב-המזל כך גם הירבו האפריקאים לחבב אותי. עד היום הזה אני

מתכתבת עם אחדים מן ההורים האפריקאיים המרובים שקראו בת על שמי. לא מזמן קיבלתי מכתב מאיש אחד בריוור-סטייט שבניגריה. "אני מאשר בתודות מאליוות", כתב, "את קבלת מכתבך החביב שבו צירפת רביד בשביל גולדה הקטנה. הואילי למצוא במצורף בזה תמונה של גולדה הקטנה הניתנת לך לאות הערכתנו למעשיך הטובים בעזרה למין האנושי". ועד עומק-הלב החניפו לי הדרכים האחרות המרובות שבהן העתירו עלי האפריקאים את חיבתם.

בדצמבר 1959 ביקרתי בקאמרון, חזרתי לגאנה, נסעתי בפעם הראשונה לטוגו (ושם, מחוץ למפעלים אחרים, עזרנו להקים תנועת-נוער לאומית ולארגן כפר קואופרטיבי), ביקרתי שוב אצל הנשיא טאבמן במונרוביה וסיירתי בסיירה-ליאונה ובגאמביה. נסעתי גם לגינאה ונפגשתי בפעם הראשונה עם סקו טורה. אולם זאת לא היתה הצלחה בלתי-מסויגת. הוא היה אחד מן המנהיגים האפריקאיים המעטים שלא הצלחתי לפתח אתו יחסים אישיים, אף-על-פי שהתרשמתי מאד מן הכושר האינטלקטואלי שלו. כמו אנקרומה, ובמידה מעטה יותר כמו גייררה של טנזאניה, היה סקו טורה מעוניין יותר במעמד הבינלאומי של ארצו מאשר ברווחתה. אף-על-פי שהיה שמאלי קיצוני, נדמה היה שאין לו מושגים חברתיים לאמיים ולכן יכולנו להציע לו רק מעט מאד — אף כי בכל-זאת הושטנו עזרה לגינאה, ובקונאקרי יש בית-ספר תיכון מקצועי יפה שעזרנו להקימו. אבל גינאה מעולם לא התיחסה לישראל בידדות אמיתית, וכאשר ניתקה את היחסים אתנו אחרי מלחמת-ששת-הימים — הארץ האפריקאית היחידה שעשתה זאת אז — לא הופתעתי במיוחד. אין זאת אומרת שבעמדתה של מדינה בתונה כלפי ישראל אני רואה בהכרח מבחן חותך לטיב המנהיגות של אותה מדינה, ובכל-זאת ודאי שעובדה היא שכל שמנהיג אפריקאי היה מעוניין לקדם את ארצו ולא לנהל משחקים עם גושי-כוח זה או אחר כך היתה אותה מדינה רוצה יותר בסיוענו, ובאותה מידה היטבנו למצוא בינינו לשון משותפת.

חלק מרגשותי בנידון זה — וביחס לצדדים אחרים של הוויותי באפריקה — הבעתי בנאום שנשאתי בעצרת האו"ם סמוך לסוף 1960, כאשר היו כבר שש-עשרה מדינות אפריקאיות עצמאיות מיוצגות שם. בדברי ראיתי לנגד עיני את האנשים, הנשים והילדים שפגשתי בכל רחבי אפריקה, שעם רבים מהם לא יכולתי אפילו לדבר בלי תורגמן, אלא שעם כולם חשתי בקיומו של קשר אמיתי, הקשר של אחוות-אמת ושל שיתוף בשאיפות, ובעיני רוחי ראיתי גם את המוני היהודים העשוקים, המקופחים, מעוטי-ההשכלה שבאו לישראל — במאות-אלפיהם — בציפייה לגן-עדן עלי-אדמות. הדבר שעליו דיברתי באמת היה המכשלה של ציפיות בלתי-מציאותיות ושל הזיות פוליטיות, אם לגבי העבר ואם לגבי העתיד — דברים שאנו עצמנו לא היינו מחוסנים מפניהם, ולכן טבעי היה לי שאדבר בלשון "אנחנו" ולא בלשון "הם".

שתי סכנות עומדות בפני אלה מאתנו שקמו ועלו כמדינות עצמאיות חדשות: ראשונה, התרפקות על העבר, ושניה — האשליה שהעצמאות המדינית תמציא כהרף-עין פתרונות לכל הבעיות שלנו.

מה כוונתי בהתרפקות על העבר? טבעי הדבר שהרבה עמים חדשים יש להם זכרונות אומללים, ובכמה מקרים — מרים. אפשר להבין שהרבה מהם תהיה להם הרגשה של קיפוח כלפי שליטיהם לשעבר ושיראו במצוקתם בהווה את ירושת העבר. בעיניהם הרי זה פאראדוקס מכאיב שבו בזמן שלארצות מסוימות יש בעיות של עדפים וייצור-יתר נשארו הם תקועים מאחור בעניותם. כשהם מסתכלים סביבם בארצות שלהם, העשירות במחצבים ובצמחייה — זהב ויהלומים, באוקסיט, ברזל ונחושת, קקאו וכותן, סוכר וגומי — הם מוכרחים להגיע לכלל מסקנה כי לא היה זה רצון האלוהים שירעבו. איך אנו יכולים לדרוש מן האפריקאים שיתרשמו מן ההישגים של עידן-החלל בזמן שרבים כל-כך מאחיהם שלהם עודם נבערים מדעת קרוא וכתוב? אי-אפשר לדרוש מאם בכפר אפריקאי שתתפעל מהתקדמות הרפואה בעולם כשהיא רואה את ילדיה סובלים מגרענת, שחפת ומאלאריה. כל זה יש להבין. טבעי הדבר שהעמים החפשיים החדשים האלה יזכרו את סבלם והשפלתם בעבר. שום עם אינו יכול לבנות את עתידו אם אינו זוכר את עברו. אבל אין עם יכול לחיות רק במחשבות נוגות על העבר; חובה עליו להשקיע את כל המרץ והיכולת שלו בעתיד.

ואחר-כך דיברתי על האתגר של העתיד.

אנו, הארצות החדשות, רכשנו את עצמאותנו בתקופה שבה הגיע האדם להישגיו הגדולים ביותר. בכמה מקומות בעולם הגיעה רמת החיים והפיתוח לשיאים דמיוניים. אסור לומר לנו שנגהג במתינות בפיתוח שלנו; אסור לומר לנו שעברו דורות ומאות-שנים עד שהשיגו הארצות המפותחות את ההישגים שלהן. אנו איננו יכולים לחכות. עלינו להתפתח במהירות. כמו שאמר ידיד אחד מקניה שביקר בישראל: "האם אני צריך ללכת ברגל בעידן של מטוסי-סילון רק מפני שאלה שעכשיו יש להם סילונים הלכו לפני דורות ברגל?"

זהו אתגר שעומד לא רק בפני האומות החדשות אלא בפני העולם כולו. הרבה נאמר ונעשה ביחס לדבר שהייתי קוראת לו "עזרה ראשונה": שיתוף במזון, העברת העודף לרעבים. אבל הייתי רוצה לומר שלעולם לא נהיה בני-חורין באמת כל זמן שיהיו אחרים צריכים להאכיל את הילדים שלנו. תירוטנו תהיה שלמה רק אחרי שנלמד להצמיח את המזון הדרוש לנו מן האדמה שלנו. הקריאה הבוקעת כיום מיבשות אפריקה ואסיה היא זאת: התחלקו אתנו לא רק במזון אלא גם בידיעתכם איך לגדל אותו. אי-השוויון המחריד ביותר בעולם כיום טמון בפער בין אלה שמושיטים ידם

בפועל-ממש אל הירח ובין אלה שאינם יודעים איך להעמיק בצורה יעילה באדמתם שלהם כדי ליצר את צרכי-היומיום שלהם. הצורך להשביע את רעבונה של הרוח דחוף לא פחות מן הצורך להשביע את הרעב ללחם. השאלה האמיתית היא איך יוכל העולם להתארגן כדי לגשר על פער-הזמן של דורות ולשתף בידיעה הזאת את אלה הזקוקים לה. המדע והטכנולוגיה של דורנו, העומדים לרשותן של המדינות המפותחות מבחינה תעשייתית, יש להעמידם בלי הגבלה ובמלוא המידה לרשותן של האומות החדשות כדי לעזור להן לפתור את הבעיות החריפות שלהן בתחומי הכלכלה, החברה והבריאות.

בנוסף לתכנית הישראלית לשיתוף-פעולה בינלאומי, המכון האפרו-אסיאני שהוקם על-ידי ההסתדרות בעזרת אי.פ.ל., וההשתתפות שלנו במוסדות האו"ם המומחיים השונים המטפלים בארצות המתפתחות, היו — ועדיין יש — שני סטחי-פעולה ישראליים המושכים אותי במיוחד ואשר במידה מסוימת לפחות השיבו על השאלה שהעליתי באו"ם. בקיץ 1960, בהדרכתו של אבא אבן — שאז רק חזר משנות שירותו עטורת-ההצלחה כשגריר ישראל בווינגטון ונציג ישראל באו"ם, ואשר ב-1966 ירש את מקומו כשר-החוץ של ישראל — נערכה הוועידה הבינלאומית הראשונה למדע בפיתוחן של מדינות חדשות ברחובות, בקמפוס היפהפה של מכון-ווייצמן-למדע. מטרתו היתה לנסות ולכנות גשר אמיתי בין האומות המפותחות והמתפתחות שבעולם על-ידי בדיקת הדרך שבה אפשר יהיה לרתום את המדע ואת הטכנולוגיה בצורה היעילה ביותר למען מדינות ועמים שרק עכשיו הגיעו לעצמאות. מחצית המשתתפים היו אפריקאים ואסיאנים, המחצית השניה היו אנשי-מדע מאירופה ומארה"ב מן המדרגה הראשונה. לגבי כל המשתתפים, כמו גם לגבי, היה זה כנס מרגש מאד ומגרה ביותר, הראשון בסוגו שנערך במקום כלשהו.

כמה מן הנאימים היו ארוכים מדי, כמה מן ההרצאות המדעיות היו מופשטות מדי, כמה מן השאלות והתשובות לא היו במקומן; אבל זה היה צעד ענקי בכיוון של שיתוף-פעולה בינלאומי אמיתי, צעד מן הסוג שבמובן-מה היה חשוב אפילו יותר מן השוויון הפורמאלי שהעניקה החברות באו"ם. כרחובות נפגשו נציגים של שתי תרבויות להתוות יחד את השבילים הספציפיים שבהם יוכל חלק אחד מן האנושות לתת לחלק השני את העזרה המועילה ביותר, ואני לא נלאיתי מעולם מלהתבונן במדינאים אפריקאים (רבים מהם בגלימות האפייניות להם), שבאחרונה פגשתי אותם באפריקה — שרים חדשים לחינוך, לבריאות ולטכנולוגיה — כשהם שקועים בשיחה עם בעלי פרס-נובל ושאר אנשים בעלי שם-עולם מן הקהילה המדעית הבינלאומית, שלאט-לאט היו מפתחים אתם שפה משותפת. אותה ועידת-רחובות הראשונה היתה למסורת. מאז 1960 נערך כנס דומה לזה מדי שנתיים בקמפוס של מכון-ווייצמן, שעסק לסירוגים בנושאים כמו בריאות הציבור, כלכלה, חינוך וחקלאות, וכל אחת מן הוועידות הללו נתנה למשתתפיה משהו

שוודאי אי־אפשר לקנותו מעולם בכסף בלבד: את ההרגשה שאחרי ככלות הכל זהו באמת עולם אחד.

המפעל השני שמסעיר ומעניין אותי עדיין לא פחות מאשר בשעה שהתחלנו בו ב-1960 הוא מרכז-הכרמל (הידוע באופן רשמי יותר בשם המרכז-הבינלאומי-הכשרה-לשירותים-קהילתיים), המתרכז בהכשרת נשים מן הארצות המתפתחות של אסיה, אפריקה ואמריקה הלאטינית בשירותים סוציאליים. בחמש-עשרה השנים האחרונות ראיתי איך איפשר המרכז למאות נשים — בין אם זו גננת מנפאל, מומחית-תזונה מלסותו, עובדת-סעד מקניה, או מורה לקריאה ממאלאווי — למלא תפקיד חיוני בהתפתחות ארצותיהן. לכל הנשים הללו שימשה ישראל עצמה מעבדה חיה, שכן, כמו שאמרה לי פעם סטודנטית מקניה: "אילו נסעתי ללמוד בארצות-הברית אולי הייתי לומדת את תולדות הפיתוח, אבל כאן בישראל ראיתי את הפיתוח כמו שהוא מתנהל למעשה".

המרכז תפס תמיד מקום מיוחד מאד בלבי, לא רק מפני שעזרתי ליסד אותו, יחד עם אינגה תורסון משבדיה ומינה בן-צבי מישראל, אלא גם מפני שאני מתפעלת כל-כך מן הנשים האלו מארצות מתפתחות העוזבות את עריהן וכפריהן, ואת משפחותיהן, ונוסעות הרחק כל-כך לארץ-נכר כדי ללמוד את המקצועות שבסופו של דבר יקלו ויעשירו את חיי אחיהן. יש, לדעתי, מן הגבורה — ואין זו מלה שבה אני משתמשת בקלות או לעתים קרובות — במאמץ שעושות נשים כאלו כדי להבטיח קיום טוב יותר ומלא יותר לעצמן, לילדיהן ולילדי-ילדיהן בכוח התהליך הקשה והארוך של חינוך-עצמי. בין הנשים שפגשתי במרכז אני זוכרת בבהירות הגדולה ביותר שופטת מופלאה אחת מגאנה, מילדת צעירה וביישנית מסוואזילנד, רופאה עזת-רושם שניצחה בשעתו על הפעולה בתחום תיכנון המשפחה בניגריה ותזונאית אתיופית קשישה, מסורה ועזת-ביטוי. כולן היו נשים ואמהות שנעשו חלוצות, כל אחת בשטח שלה, ותקוותן הגדולה ביותר היתה שבאחד הימים תתפוסנה נשי אפריקה את המקום הישן להן בחברה האפריקאית ותתרומנה את תרומתן המלאה לעתידה של אפריקה, ממש כמו נשי ישראל כפי שראו אותן במדינה היהודית. אינני חושבת שפגשתי אי-פעם בקבוצת נשים חרוצה, נלהבת או מושכת יותר מאלו שהייתי מדברת אליהן במשך שעות בחיפה. על-פני השטח היו נסיונות-חיים שלנו שונים לגמרי, אך למעשה היינו נאבקות במידה רבה למען אותם הדברים.

המעורבות שלנו בהכשרתם של אפריקאים לא הצטמצמה בפעולות שנערכו בישראל, והביקור שלי בבית-הספר לעובדים סוציאליים שהוקם בתמיכתו ובעזרתו של מרכז-הכרמל — לכתחילה כמפעל משותף לקניה ולישראל — במאציאקוס שבקניה, היה אחד השיאים של סיורי הראשון במזרח-אפריקה ב-1963, כאשר עברתי בטיסה אלפי מילים, על-הרוב במטוסים קטנים מאד, בשמי קניה, טאנגאניקה, אוגאנדה ומאדאגאסקאר. מזמן לזמן היינו נוחתים באיזה כפר קטנטן שבו היה יועץ ישראלי עמל קשה, ואני הייתי מבלה שעה או שעתיים אתו ועם משפחתו ורואה במו-עיני באיזה אמוץ וחיבה האפריקאים מתיחסים אליהם.

משתוממת למראה עוז-ההחלטה והמסירות האישית שבכוחם עמדו הישראלים הצעירים הללו, שחיו בתנאים כה בלתי-מוכרים וכה פרימיטיביים, בתפקידים שהטילו על עצמם.

אין זאת אומרת שלא היו ישראלים שנכשלו, או שהכל היה תמיד נזפת-צופים. לעתים קרובות עברו חודשים עד שהסתגלה משפחה ישראלית לאקלים, למוון, לדרכם המסורתית, האטית יותר של האפריקאים בעשיית דברים, עד שהבינו מה טמון מתחת לרגישות ולאמונות-ההבל של האפריקאים ולרסן את קוצר-הרוח, ואפילו את היהירות, מן הסוג שהיה עלול לשים לאל את כל המעשים הטובים. היו מריבות, מפעלים שנתקעו בבוץ ורגשות שנפגעו משני הצדדים. אך על-הרוב, מאחר שגם האפריקאים וגם הישראלים הבינו הבנה עמוקה כל-כך את ערכו של מה שהם מגסים לעשות, הצליח שיתוף-הפעולה. ושום דבר לא שימח אותי יותר מפגישות עם אפריקאים שקיבלו הכשרה בישראל ושהראו לי את המרפאות, החוות או בתי-הספר שלהם באפריקה והסבירו לי הכל בעליצות ובעברית שוטפת — שלא לומר מאומה על ה"צברים" האפריקאים שפגשתי בכל מקום, הילדים השחורים שנולדו בישראל ולשונם הראשונה היתה עברית. הילדים האפריקאים הללו — כל כמה שייעשו "ראדיקאליים" — לעולם לא יראו, אני יודעת זאת, בידידים שקנו להם בבאר-שבע, בחיפה או בירושלים, גם לא בי עצמי, "אויב" להם, בלי שים לב לכל מה שאולי יאמרו ברשות-הרבים.

אחד הדברים המאלפים ביותר, אם גם לא החשובים ביותר, שלמדתי באותו "מסע גדול" במזרח-אפריקה היה זה שאנו עצמנו צריכים לשנות את הצורה שבה אנו מארחים אורחים רשמיים בישראל. דומה לישראלים התעקשו האפריקאים על סיוורים שלעתים קרובות נמשכו שהים-עשרה שעות ביום ויותר, ושלאחריהם בא בלי רחם משתה לכל דיקדוקיו, כולל נאומים שבהם בירכו כולם את כולם עד בלי די. הייתי יושבת במשתאות הללו עד הסוף במצב של אפיסת-כוחות גמורה, וידעתי שבעוד שעות אחדות נצא לעוד סיור צרוב-שמש, שבהכרח יסתיים בעוד משתה ובעוד נאומים. לכן נשבעתי שכאשר אחזור לישראל אדאג לכך שנקצץ בהכנסת-האורחים שלנו הנלהבת יותר מדי, אף-על-פי שאינני יכולה לומר ביושר שהאמצעים שלי בכיוון זה הוכתרו בהצלחה רבה.

על-כל-פנים, בסופו של דבר חליתי והיה עלי לקצר את המסע המסוים ההוא, אף-על-פי שהדבר היה כרוך בביטול קבלת-פנים לכבודי מטעם מילטון אובטה, נשיא אוגאנדה הנבון, המיושב-בדעתו, שלאחר זמן סולק באכזריות שכזאת על-ידי אידי אמין. עולה עכשיו על דעתי שאובטה ואידי אמין מיציגים אולי במובן מסוים את שני הקצוות בדילמה הנוכחית של אפריקה. אובטה היה כל מה שאמין איננו — ראציונאלי, רציני, שקדן ויעיל — ואני חוששת שהתקדמותה של אוגאנדה הושבה שנים רבות לאחור על-ידי עלייתו של אדם כאידי אמין, שנפגע בצורה מייאשת כל-כך על-ידי כך שתפס עמדה שבה יש לו למעשה שליטה בלתי-מוגבלת על ארץ שעדיין העצמאות חדשה בשבילה. לא הכרתי את אידי אמין כשהתאמן כצנחן בישראל (לא רק הוא נושא עדיין בגאוה "כנפיים"

ישראליות אלא גם עוד כמה מנהיגים אפריקאיים, לרבות מובוטו נשיא זאיר), אך אפילו אז, כשהוא חשב שהשמש זורחת ושוקעת בישראל, שמעתי שהוא אדם יוצא-דופן מאד — אם להתבטא בלשון נימוסית. ופגישתי האחרונה אתו בירושלים, כשהייתי ראש-הממשלה, שיכנעה אותי שהוא באמת משוגע גמור. לאמיתו של דבר, היה צ'ארלי צ'אפלין עשוי לביים את השיחה בינינו.

"אני באתי לראותך", אמר אלי ברצינות רבה, "מפני שאני רוצה לקבל ממך כמה פאנטומים". "פאנטומים! אנחנו לא מיצרים פאנטומים", עניתי. "אנו קונים אותם מארצות-הברית, כשאנו יכולים — ולא תמיד אנו יכולים, גם לא לעתים קרובות די הצורך. אלה אינם דברים שקונים ומוכרים. בכל-אופן, לשם מה לך פאנטומים?" "הו", אמר בחביבות, "כדי להשתמש בהם נגד טנואניה". אחר-כך שלח לי שדר: "אני זקוק מדי לעשרה מיליונים שטרלינגים". גם זאת לא יכולתי לתת לו, ולכן הוא עזב את ישראל בהתפרצות-זעם גוראה, נסע אל הקולונל קדאפי מלוב — ואוגאנדה ניתקה את היחסים הדיפלומטיים אתנו ב-1972, שנה וחצי לפני מלחמת-יום-הכיפורים. אבל אידי אמין איננו אוגאנדה והוא לא יוכל להישאר רודן לעולמים, ויש בזה משום נחמה.

כשאני חוזרת ומעלה בזכרוני את המנהיגים האפריקאיים שפגשתי — את הזקן הנהדר של קניה, ג'ימו קניאטה, ואת המנוח תום מבויה, את קנת קאונדה מזאמביה, את הנשיא-המשורר סנגור של סנגאל, ואת הגנרל מובוטו סיסה סיקו מזאיר, אם להזכיר אחדים בלבד — הרי אני חייבת לומר, בלי שים לב לטראגדיה של התנכרותם אלינו, שהם היו והינם שבת לעמיהם ולתנועת-השיהרור האפריקאית. אחד הטעמים, לדעתי, שהגענו אתם בקלות כה רבה לידי הבנה — גם אם לא תמיד היינו תמימי-דעים בכל דבר — היה זה שאני הגשמתי למעשה מה שהטפתי לו להלכה, והם ראו אותי במעשי. ב-1964, למשל, השתתפתי בטכסים של יום-העצמאות של זאמביה (לשעבר רודזיה הצפונית), כולל ביקור לכל האח"ם האורחים במפלי-ויקטוריה, שתלקם בזאמביה וחלקם בשטח שאז עוד נקרא רודזיה הדרומית. לקחו אותנו למפלים באוטובוסים, וכשהגענו לגבול בין שתי הארצות סירבו שוטרי רודזיה הדרומית במצת-נחוושה להרשות לשחורים שבאוטובוס שלי לצאת ממנו, אף כי כולם היו נכבדים אפריקאיים ואורחיו האישיים של הנשיא קאונדה. לא יכולתי להאמין למשמע-אזני כאשר שמעתי קצין-משטרה אומר, "רק לבנים". "אם כך הדבר", אמרתי, "אני מצטערת, אבל גם אני לא אוכל להיכנס לרודזיה הדרומית". היתה מבוכה גדולה, והרודזים השתדלו מאד להשפיע עלי שארד מן האוטובוס, אבל אני לא הייתי מוכנה לשמוע. "אין לי שום כוונה להיפרד מן הידידים שלי", תורתני ואמרתי. אחר-כך נסענו כולנו בשמחה גדולה ללוסאקה, ושם קיבל אותי קאונדה כאילו אני ז'אן ד'ארק ולא

סתם אשה שאינה יכולה ואינה מוכנה לסבול הפליה גזעית בשום צורה שהיא. במסע ההוא הייתי מעורבת בעוד תקרית אחת שעזרה להבהיר עוד יותר לאפריקאים שבאמת פיגו ולבנו שווים — תכונה שלפני כן לא היה להם יסוד רב ליחס אותה לאירופים. נקבע שבדרכי הביתה מזאמביה אבקר בניגריה. בדרך

נעצרתי בנאירובי, ושם שכרו בשבילי מטוס מיוחד שיביא אותי ללאגוס, כי בשום אופן אחר לא יכולתי להגיע לשם ממזרח-אפריקה אלא אם כן אטוס מעל למדינה ערבית או אגחת בה. בנאירובי מצאתי שדר מן השגריר שלנו בניגריה, וניכר היה שהוא מודאג מאד. בלאגוס, הודיע לי, יקדמו אנשים את פני בהפגנות אנטי-ישראליות. גשי כל השגרירים של הארצות הערביות התכנסו יחד לארגן מחאות נגד הביקור שלי. אולי אעשה בחכמה אם אבטל את הנסיעה שלי. ניגריה היתה אז ערב בחירות, ורבים מן השרים ממילא לא היו בלאגוס; זה לא היה הזמן הטוב ביותר לנסוע בו. מה אם יקרה לי משהו? באותו שלב הייתי עייפה מאד ולא ששתי כלל להיות מטרה למעשי-אלימות ברחובות של כרך אפריקאי גדול. מצד שני, ענית, ודאי שאינני מתכוונת להיבהל משגרירים ערבים שמתחבאים מאחרי הסיגרים של גשיהם. "אני לא אכפה את עצמי על ממשלת ניגריה", אמרתי, "אבל אם הממשלה אינה מבטלת את ההזמנה שלה אלי, כוונתי לבוא". כשהגענו לשדה-התעופה בלאגוס ראיתי המוני אדם מחכים על הקרקע, מאות על מאות אפריקאים. "זהו-זה", חשבתי לי, "זוהי יהיה מאד בלתי-נעים". אבל לא מפגינים היסטריים קידמו את פני אלא קהל עצום של גברים ונשים שקיבלו את הכשרתם בישראל או שהוכשרו על-ידי ישראלים בניגריה. כולם שרו הבאנו שלום עליכם, הזמר ששמעתי אלפי פעמים ממש אלא שמעולם לא נגע אל לבי כמו בערב ההוא. למחרת בבוקר נתקבלתי על-ידי הגשיא אֶזִיקוּוּה, שאמר לי: "אנו מכבדים אותך ומקדמים אותך בברכה כשגרירת רצון טוב", ואחרי הכל הוכתרה אותה נסיעה לניגריה בהצלחה גדולה.

פחות זמן ביליתי באסיה, אף-על-פי שגם שם קיבלו אותי תמיד בברכה. אולם חסרו לי החינייות והדראמה שמתקשרות אצלי עם אפריקה. אולי זה היה מפני שמעולם לא הבנתי אל-ינכון את הלכות ההתנהגות המסובכות במזרח הרחוק, ואולי זה היה מפני שהיהודים, המורשה היהודית והמוסר היהודי ידועים באסיה פחות מאשר באפריקה, כי הנצרות הביאה אתה לשם היפרות אמיתית עם התנ"ך. אפילו שמות המקומות של ישראל — הגליל, נצרת, בית-לחם — יש להם משמעות לגבי אפריקאים משכילים, ואני פגשתי באפריקה באנשים שנקראים "משה", "שמואל" ו"שואל" כמעט כמו בארץ. אבל אסיה היתה ענין אחר. היא היתה מחוץ למסורות של "הברית הישנה", ושם צריך היה יותר להסביר ולפרש מי אנו ומניין באנו. אפילו אדם בעל-תרבות כמו ראש-ממשלת בורמה לשעבר, או נו, אמר פעם לשגריר שלנו בראנגון, דוד הכהן, שהוא לא ידע על-אודותינו מאומה עד שיום אחד "במקרה הזדמן לי איזה ספר", ורק אז, כאשר קרא את התנ"ך כאדם מבוגר, גילה את דבר קיומם של היהודים. לאמיתו של דבר, אפשר מאד שאם נעשו היחסים של או נו עם בן-גוריון המים כל-כך היה זה אולי מפני שגם לבן-גוריון נודע על הבודיום בשלב מאוחר למדי בחייו.

אבל לפני שאכתוב משהו על הנסיעות שלי במזרח הרחוק, אני רוצה לומר שוב שהאומה האסיאנית היחידה שאצלה לא זכינו, לדאבונו-הלב, לשום התקדמות היא סין, עובדה שכבר עמדת עליה בקצרה. יש ישראלים, ובניהם דוד הכהן,

הסבורים שפשוט לא התאמצנו במידה מספקת להתייחד עם הסינים, אבל אני בכלל אינני בטוחה שהיינו יכולים לעשות יותר ממה שעשינו. ב-1955 שלחנו לסינ משלחת מסחרית, בראשותו של הכהן, ומובן שהזמנו את הסינים לשלוח משלחת אלינו. הם מעולם אף לא ענו על ההזמנה, ובוועידת-באנדונג שנערכה בהמשך אותה שנה התחילה קירבת-הלבבות בין סין למצרים. היא הביאה לתגובה סינית חריפה על מערכת-סיני ובסופו של דבר להודעות גלויה של סין עם הטרור הערבי נגד ישראל. למעשה, ממשלת סין דבקה בדקות גמורה במלחמתם של הערבים נגד ישראל, ומר עראפאת וחבריו מקבלים בתמידות נשק, כסף ותמיכה מוסרית מפקין, אף כי אני מצדי מעולם לא הבינתי בדיוק מדוע, ובמשך שנים חייתי באשליה שאילו רק יוכלנו לדבר עם הסינים אולי היינו מוצאים מסילות אליהם.

שתי תמונות עולות בזכרוני כשאני מזכירה את סין. הראשונה היא רגש-הוועה שהתעורר בי כאשר הרמתי פעם מוקש מתוצרת סין — ממקום כה רחוק ומרוחק מאתנו — ששם קץ לחייה של ילדה בת שש ביישוב-ספר בישראל. עמדתי לי על-יד הארון הקטן ההוא, וסביבי קרובי-משפחה נועמים ובוכים. "מה יכול להיות להם לסינים נגדנו, בשם אלוהים?" לא פסקתי לחשוב. "הם אפילו אינם מכירים אותנו". ועוד אני זוכרת איך בחגיגת עצמאותה של קניה ישבתי עם אהוד אבריאל אל שולחן סמוך לזה של משלחת סין. האווירה היתה חגיגית ונינוחה מאד, ואני אמרתי בלבי, "אולי אם אגש ואשב אתם נוכל לגלגל שיחה". לכן ביקשתי את אהוד שיציג אותי לפני הסינים. הוא קם, וניגש אליהם, הושיט את ידו לראש-המשלחת, ואמר, "שרת-החוץ שלי נמצאת כאן והייתה רוצה להיפגש אתך". הסינים רק הסבו את עיניהם הצידה. הם אפילו לא טרחו לומר, "לא, תודה, אין אנו רוצים להיפגש אתה".

אבל ישראלים אינם מסתפקים בקלות בחשובה שלילית, ופחות מכל אני לפני זמן לא רב הוזמן ידידי היקר וחברי הסוציאליסט, המדינאי האיטלקי פייטרו נני, לסינ. לפני צאתו ביקר אצלי בירושלים. ישבנו על מרפסת ביתי, שתינו קפה ושוחחנו על העתיד, כדרכם של סוציאליסטים קשישים תמיד. בהקשר זה דיברנו בהכרח גם על סין. "הבט", אמרתי אליו, "הסינים יהיו מוכנים לשמוע לך. אנא נסה לדבר אתם על ישראל". ובכן, הוא דיבר אתם; הוא ניסה להסביר לכל מיני מדינאים סינים חשובים איזה מין ארץ היא ישראל, איך היא מנוהלת, מה היא מסמלת — אבל הם לא מצאו ענין. הם לא אמרו לנו, כמו שהם נוהגים בדרך-כלל, שישראל היא רק "בובה של ארצות-הברית"; מישהו רק אמר שאם כל קבוצה של 3 מיליוני אנשים תנסה להקים לה מדינה משלה, לאן יגיע העולם.

כרה וכמה פעמים ניסיתי לשדל כל אחד משני ילדי ללוות אותי במסעותי, אבל שרה לא היתה מוכנה לזוז מרביבים ומנחם סירב באותה מידה להיפרד מאיה והילדים (בעת ההיא היו להם כבר שלושה בנים, אמנון, דניאל וגדעון) או מן הצ'לו שלו. כל פעם שנסעתי לאפריקה הבאתי אתי בשובי סלים מלאים מסיכות, גילופים, אריג טווי ביד ועוד סיפורים על מה שראיתי, אך מובן שלא הרי זה

כהרי שיתוף ממשי בחוויות האלו אתם. נפשי יצאה לכך שלפחות פעם אחת יסעו הילדים אתי — לא מפני שהם לא נסעו די (כולנו ידענו מנות גדושות של נסיעות), אלא מפני שרציתי שיראו כמה מן הדברים שאני רואה וייפגשו עם כמה מן האנשים שאני פוגשת. בשנים הללו, ועוד יותר מזה כעבור זמן, כשהייתי ראש-הממשלה, שאלתי את עצמי לעתים קרובות מה דעתם — או מה דעתם האמיתית של נכדי — על הצורה שבה אני חיה. מעולם לא דיברנו הרבה על הנושא הזה, אבל אינני חושבת שמישהו מהם נהנה במיוחד להיות "מקורב לגולדה מאיר". תמיד דיברנו הרבה יחד, ובצורה חפשית מאד, על פוליטיקה, גם פנימית וגם בינלאומית; והנכדים שלי מעולם לא הורחקו מן השיחות האלו, אפילו כשהיו קטנים מאד. אבל מחוץ לעובדה שהייתי מקור פוטנציאלי של אוטוגרפים בעלי-ערך לחברים בכיתה, או שהם ידעו מקטנותם שאסור לחזור ולספר מה ששמעו ליד שולחני, אינני חושבת שהם שונים במשהו מילדים אחרים. הם ודאי שהתייחסו אלי כמו אל סבתא רגילה מאד. אורחים השתוממו תמיד לראות שהילדים של מנחם נכנסים ויוצאים בכית שלי בריצה במידה כזאת של חירות, ושיעשעה אותם העובדה שברור היה שהם מתעניינים הרבה יותר במה שנמצא במקרה שלי מאשר באורחים בעלי הפירסום העולמי המבקרים אצלי לעתים קרובות כל-כך. אשר לי, הרי כמו כל הסבתות טרחתני סביבם יותר ממה שנחוץ, ועדיין אני ממשיכה בזה. אלא שחמשת הנכדים שלי הם שמחתי הגדולה ביותר בחיים, ובמידה שהדברים תלויים בי אין דבר שהוא טוב מדי בשבילם. הייתי רוצה רק שאוכל להיות בטוחה שלא יצטרכו לעבור עוד מלחמות — אבל זה, כמובן, הדבר היחיד שאינני יכולה להבטיח להם.

על-כל-פנים, בשבילי היה זה קיפוח גדול להינתק מכולם לעתים כל-כך קרובות, ואני לא הרפיתי ממנחם ושרה עד שהסכימו שניהם, כל אחד בתורו, לצאת אתי לנסיעה אחת. ב-1962 נסעה אתי שרה לקניה ולאתיופיה, ושם הצגתי אותה בפני האילה-סילאסיה וביקרנו בקהילה הגדולה של הישראלים שעבדו בארץ ההיא בחקלאות, בדיג ובתובלה, שעזרו לאמן את המשטרה והצבא ולימדו באוניברסיטה של אדיס-אבאבה. אפילו אתיופיה, ששנים כה רבות היו לנו אתה יחסים מיוחדים כל-כך, הפכה לנו עורף ב-1973, אבל בזמן שעליו אני כותבת עדיין היו הקשרים אמיתיים מאד — אף-על-פי שהאתיופים לא עשו להם פרסומת מעולם ולכן לא עשינו גם אנחנו. בעיני היה האילה-סילאסיה כמעט דמות מתוך ספר-אגדות, איש מארץ אקוויטית נידחת שב-1936 העז לקום ולהסב את תשומת-הלב של עולם אדיש לפלישת האיטלקים לאתיופיה. בזמן הכיבוש האיטלקי בילו הוא ומשפחתו שנה אחת בירושלים כפליטים, ואני הייתי רואה אותו לפעמים — איש קטן, שחרחרר ובעל-זקן ולו עיניים עצובות וענקיות — כשהוא מטייל עם הקיסרית שלו ברחוב בעוד הכלבלבים האוביי-נפשו רצים אחריהם. הוא לא היה סתם עוד איזה פליט שברח מן הפאשיזם; הוא היה נצר לאותה שושלת של מלכים אתיופים המתפארים בכך שאביהם הקדמון היה הבן שנולד לשלמה המלך ולמלכת שבא וכי בשל כך הם קרובי-משפחה רחוקים שלנו. גור-אריה-יהודה

תמיד היה הסמל של המלוכה האתיופית, והקשרים בין היהודים לאתיופיה היו תמיד מיוחדים במינם.

אבל אף-על-פי שאתיופיה היא ארץ נוצרית רהייה חלק מאפריקה, ולפיכך היתה נתונה במשך שנים ללחץ אנטי-ישראלי חזק מצד הערבים. אולם זמן רב התהלך האילה-סילאסייה בזהירות על חבל מתות; הרבה ממגעיו-ומשאיו עם ישראל גשמו בסוד, ואנו שלחנו אליו שגריר רק ב-1961. מערכת-סיני — מכיון שפתחה את מצרי-טיראן — נעשתה פתח למערכת-יחסים הדוקה עוד יותר, והאגיות והמטוסים של ישראל עזרו לפתח גחל איתן של סחר בין האתיופים לבינינו. בתוך כך עשינו הרבה לפיתוחה של מערכת-החינוך באתיופיה, ומספר פרופיסורים ישראלים התישבו באדיס-אבאבה לכמה שנים. אני משערת ששרה היתה צעירה מדי ולא היו לה כלפי האילה-סילאסייה אותם רגשות שהיו לי. בשבילה הוא היה רק שליט של ארץ מרתקת; בעיני הוא היה תמיד הרבה יותר מזה. אינני יכולה לומר שהתידדנו חישי-מהר, אבל כשראיתיו בארמון שלו וזכרתי את הדמות של הגולה הבודד שהייתי רואה בירושלים בשנות ה-30, היתה לי הרגשה שזאת הפעם אכן נעשה צדק, והיתה לי אכזבה עצומה כשאפילו האילה-סילאסייה — על אף שחזה מבשרו פייסנות מהי — לא ניצב לימינו. הדבר הוכיח לי שוב — אף כי בזמן ההוא כבר לא הייתי זקוקה להרבה הוכחות — שלעולם אינך יכול לסמוך על שום איש מחוץ לעצמך.

מכל-מקום, באותה שנה עצמה, הסכים גם מנחם, לשמחתי הרבה, לנסוע אתי פעם, ונסענו יחד למזרח הרהוק. היה זה באמת מעשה אצילי מאד גם מצד איה וגם מצדו, כי גידי רק אז נולד. למעלה משבוע-ימים בילינו ביפאן, ושם התקבלתי אצל הקיסר, ראש-הממשלה ושר-החוז. אינני יודעת איך שיערתי שיהיה הירוהיטו נראה, אבל ודאי שלא הייתי מוכנה לאדון הצנוע והנעים עד מאד שאתו החלפתי גינוני נימוסים — ויש לי חשד שמעולם לא היינו בטוחים אל-נכון שאנו יורדים זה לסוף דעתו של זו. מצאתי את היפאנים אדיבים מאד אבל מאיפקים מאד. ידעתי שהם זהירים להפליא באשר ליחסיהם אתנו והם מטפלים בהם כאילו המזרח התיכון הוא תסדיר-פרחים שבו צריך לאזן את כל הגורמים בצורה אחת מסוימת.

דבר אחד מצחיק למדי שקרה בקשר לנסיעה שלי ליפאן היה הדאגה המופרות של הפקידים היפאנים בנוגע לשאלת ביקורי בבית-גיישות. במטוס בדרך ליפאן אמר יעקב שמעוני (שהיה אז ראש המהלקה למזרח הרחוק אצלנו), שנתלווה אלינו, למנחם ש"מאחר שגולדה היא גם אשה וגם שר-חוז, לא הציעו היפאנים לערוך לכבודה את מסיבת-הגיישות המסורתית שהם נוהגים לערוך לאורחים נכבדים מחוץ-לארץ. הם אינם חושבים שזה יתאים במקרה שלה". כשהגענו לטוקיו אמרתי למנחם שימהיר ליפאנים שאני רוצה בהחלט ללכת למסיבת-גיישות ושאיני לי דבר נגד גיישות. לבסוף אירגנו המושל ורעייתו מסיבת-גיישות נחמדה בקיוטו והכל היו מרוצים, אף ששמעוני, כנראה, מעולם לא עיפל את התמונה שבה אני יושבת על כרים בעוד הגיישות מרחפות כפרפרים סביבי.

כרוב בני-האדם התרשמתי במידה עצומה מן היופי של יפאן ועוד יותר מזה מכשרונם של היפאנים ליצור יופי בסביבה היומיומית שלהם. ומוכן שגם שם פגשנו ביהודים, בפרט באחדים מן היפאנים המרובים שהתגיירו, ובכללם — לתמהוני הגדול — אחד מבני משפחת הקיסר, שגילגל אתי שיחה בעברית רהוטה. דרך-אגב, בשנים האחרונות מבקרות בישראל בקביעות קבוצות נלהבות של יפאנים אוהדי ישראל ושוב אינני מופתעת כמו בעבר לראות ולשמוע עשרות יפאנים שרים "ירושלים של זהב" בעברית צחה ליד הכותל המערבי.

מיפאן טסנו לפיליפינים, ושם קיבלתי תואר דוקטור-כבוד מן האוניברסיטה הקאתולית של מאנילה וצעדתי בתהלוכה חגיגית באולם המלא אישי-כנסיה בגלימות-פאר ומשני צדדי כוהנים נושאי צלבים. ידעתי שזהו כבוד גדול שמוסד קאתולי זה מעניק לאשה יהודיה, ממדינה יהודית, ובעוד אני צועדת חשבתי לי שלא תמיד היו יהודים מתקבלים בברכה בכל האוניברסיטאות וכי עדיין יש מוסדות להשכלה גבוהה, אפילו בעולם ההפשי, שיכולים לסבול בתוכם רק מספר קטן מאתנו. וכאשר נאמתי, זכרתי — לא בפעם הראשונה — את המכתב שכתבה לי פעם שיינה, שתמיד חששה שמא יסתחרר עלי ראשי: "לעולם אל תשכחי מי את", הזהירה אותי. אבל לא היתה צריכה לחשוש. אני מעולם לא שכחתי שמוצאי ממשפחה עניה, ומעולם לא השליתי את עצמי לחשוב שבאיזה מקום שהוא — לרבות במאנילה — נותנים לי כבוד בגלל יפיי, חכמתי או למדנותי.

מאנילה, הונג-קונג, תאילנד, קאמבודיה — דפים שלמים הייתי יכולה לכתוב על הרשמים שלי מן האנשים שאתם נפגשנו ומן המראות שאותם ראינו בארצות הללו, אך עיקרו של אותו מסע למזרח הרחוק היה הביקור שלנו בבורמה, ארץ שאתה היו לנו קשרים הדוקים מאז 1952, כאשר ביקרה משלחת של סוציאליסטים בורמנים בפעם הראשונה בישראל. כעבור שנה יצא שרת לראנגון להשתתף בקונגרס הסוציאליסטי האסיאני הראשון, וב-1955 היו כבר יחסים דיפלומטיים מלאים בין בורמה לישראל. דוד הכהן פתח את שגרירות ישראל בראנגון, וראש-הממשלה של בורמה, או נו, בא לישראל כאורחו של בן-גוריון.

נדמה לי שלא היתה בעולם עוד ארץ אחת מתפתחת — אף לא גאנה או קניה — שאתה ניהלנו רומן לזהט כל-כך. במשך שנים נדמה היה שאין בישראל שום דבר שאין הבורמנים מתפעלים ממנו או שאינם רוצים לחקותו, ומכיון שהם היו המדינה הסוציאליסטית היחידה באסיה טבעי היה זה בשבילם לגלות התעניינות עמוקה בסוציאליזם מן הזן המיוחד שלנו, בהסתדרות, בתנועה הקיבוצית ובצורה שבה הקמנו צבא-אזרחים והפכנו אותו לאחד ממוסדות החינוך היעילים ביותר שלנו, כולל ענף-השכלה שהיה מלמד קרוא וכתוב לאלפי ילדים עשוקים מבחינה תרבותית, בני משפחות עולים (ובמקרים רבים גם לאמותיהם). הבורמנים הוקסמו גם מן השיטות שנקטנו לשילוב השירות הצבאי עם התישבות חלוצית, והם לקחו מאתנו כמעט בשלמות את הרעיון שאנשים יכולים לעבוד כחקלאים ובאותו זמן להתאמן בהגנה-עצמית. בשביל הבורמנים, שהגבול שלהם עם סין היה מקור

להטרדה מתמדת ולא יכלו להחזיק צבא-קבע גדול, היה הנח"ל הישראלי התשובה המושלמת. הוא נתן לצעירים אידיאליסטיים את ההזדמנות לקבל בעת-ובעונה-אחת הכשרה חקלאית וצבאית במסגרת של קיבוצים קיימים כדי שאחר-כך יוכלו להקים יישובים שיתופיים משלהם. אני הצעתי לבורמנים שיקימו יישובי-ספר משלהם בצורה זו, והצעתי להם שישלחו קבוצה גדולה של חיילים בורמנים משוחררים עם משפחותיהם לישראל לשנה בערך כדי שיעבדו בקיבוצים, ותכופות יותר במושבים שלנו, ויתרגלו לאורח-החיים השיתופי או הקואופרטיבי, ואילו אנחנו נשלח ישראלים לבורמה שיעזרו לתכנן שם מושבים נוסח-בורמה. וכך בדיוק קרה. נדמה היה שהמושב הולם יותר את המזג הבורמני.

היו עוד הרבה מפעלים בורמנים-ישראלים משותפים, ובכללם הקמת תעשייה גדולה של תרופות בבורמה, והכשרת עשרות רופאים ואחיות בורמניים בהקמת מפעלי-השקאה ענקיים, אך לגבי אישית היו המושבים הבורמנים שבהבל נמסאן בצפונה של בורמה מסעירים יותר מכלל דבר אחר. בהתעניינות עצומה עקבתי, כמובן, אחר התקדמותם, ואף-על-פי-כן קשה היה לי להאמין שאינני חולמת בהקיץ כאשר נחתנו בשדה-תעופה בצפון וכל הנשים והילדים הבורמניים שהיו פעם בישראל קידמו את פני בשירים עבריים ובדגלים ישראלים. אינני חושבת שאי-פעם אשכח איך ניגשתי ועליתי אל אחד הבתים הקטנים בנמסאן ואמרתי בעברית לבורמני צעיר שעמד בפתח: "שלום, מה נשמע?" ושמעתי אותו משיב, כישראלי אמיתי, "בסדר, אבל אין מספיק מים", היה זה כאילו הייתי ברביבים. נסעתי בכל רחבי בורמה עם גה ויין, שהיה אז הרמטכ"ל של בורמה. כעבור שבועות אחדים תפס את השלטון בבורמה והנהיג מדיניות חדשה שהיתה פרו-רוסית ואנטי-אמריקאית והדגישה חוסר זיקה לאינטרסים שאינם בורמניים. בזה לא הסתיימו יחסי-המסחר בין בורמה לישראל, אבל הסתיים הרומן.

הבורמנים שבו מאד את לבי, ואני חשתי את עצמי בנוח בחברתם, אף-על-פי שאינני יכולה לומר שהמעדנים הבורמניים הולמים את המושג שלי על אוכל טוב. מעטים מאד הדברים שלא הייתי מוכנה לעשות ב-1963 למען בורמה, אבל אני פשוט לא יכולתי לאכול את דייסת-הדגים שהבורמנים חיים עליה, או אפילו לטעום את צלי הברדלס שהגישו לי בנמסאן, ומכל-שכן לאכול את המרק העשוי קינים של ציפרים שהגשנו בארוחת-הערב שנערכה מטעמי בראגון לכבוד אונג. מגחם הסביר לי כל מה שצריך בנוגע לדקויות של האוכל המזרחי, אבל אני חשבתי שהדבר לא יפגע במידה רצינית ביחסים של ישראל עם בורמה אם אשאיר ביצה בת אלף שנה — שהייתי נחנקת אילו בלעתי אותה — על צלחתי בלי לגעת בה. מובן, גם אצלנו היו דברים שעבר זמן רב עד שהבורמנים הבינו אותם. זכור לי שכאשר, בזמן ביקורו הראשון של או נו בישראל, נסע אתו בן-גוריון ביערות הצעירים המתמשכים לאורך חלק מן הכביש מתל-אביב לירושלים — שאנו גאים בהם כל-כך בגלל המאמץ הכביר שהושקע בייצור האדמה הסלעית שם — נראה או נו מודאג מאד באמת. "עליכם להיזהר ביותר", אמר אל בן-גוריון. "סמוך עלי שהעצים הללו יגדלו". הבעיה שלו היתה, כמובן,

לבלום את הגיונגלים, והוא לא היה יכול לתאר לעצמו שבשבילנו כל עץ הוא אבן-יקר שצריך לטפחה ולשמרה.

עד שחזרנו לישראל כבר ראיתי שדות-אורז וריקשות די צרכי לשנים אחדות — אם לא לכל ימי-חי — ואני רציתי במנוחה, וזקוקה הייתי לה מאד, אבל ב-1964, 1965 ו-1966 הייתי שוב בדרכים. שוב נסעתי לאירופה, לאפריקה ולאמריקה הלאטינית, ולעתים קרובות חליתי. התחלתי להרגיש בלחץ של המסעות המתמידים; תמיד נדמה היה שאני בדרך לאיזה מקום או מאיזה מקום, או שאני חולה. הוץ מזה, כבר לא הייתי צעירה כבעבר. ב-1963 חגגתי את יום-הולדתי הששים-וחמישה. כלל לא הרגשתי את עצמי זקנה או סחוטה, אבל התחלתי לחשוב כמה זה יהיה נחמד אם יהיה לי יום אחד לעצמי או אם אבקר שוב אצל ידידים ותיקים בלי שיהיה שומר-ראש הולך אחרי לכל מקום, והילדים, והרופא שלי, לא פסקו לומר לי שהגיעה שעת לנוח קצת. ניסיתי, אך מעולם לא הצלחתי ללמוד איך עושים זאת. תמיד היתה איוו התחייבות דוחקת בחוץ-לארץ או בישראל, וכל כמה שהקדמתי להתחיל את יום-העבודה שלי הרי מעולם לא הסתיים עד לשעות המוקדמות של הבוקר שלמחרת. לפעמים הרשיתי לעצמי לעשות מה שאני רוצה, אבל רק לעתים רחוקות מאד.

הזדמנות אחת כזאת היתה המסיבה שערכתי ביולי 1961 לידידים שאתם באתי לארץ באניה פוקאהונטאם לפני ארבעים שנה. עכשיו אינני זוכרת איך או מתי עלה בדעתי הרעיון של חגיגת-יובל, אבל הייתי סקרנית מאד להיפגש שוב עם החבורה, לברר מי נשאר לגור בישראל ומי חזר לארצות-הברית, ורציתי לראות את ילדיהם. אחד הנושאים לשיחה ולוויכוח ביני לבין חברי במפא"י בימים ההם היה השאלה מדוע עלייתם של יהודים מן המערב קטנה כל-כך באופן יחסי. "מצבם יותר מדי טוב", היה הסבר אחד. "הם יבואו אלינו רק כאשר במקום אחר יעמדו בפני אנטישמיות אמיתית". אבל לי היה נדמה שזו היא פשטנות יתירה ומאד בלתי-צודקת, והיו לי ויכוחים ארוכים עם בן-גוריון על קצב העליה הצנוע מארצות כמו ארצות-הברית, קנדה ובריטניה. "באחד הימים הם יבואו, אם תהיה לנו סבלנות", הייתי אומרת לו. "זה כבר לא כל-כך פשוט כמו שהיה פעם לעבור עם משפחה ממקום למקום. אנשים גם אינם כבר אידיאליסטיים או רומנטיים או מסורים כל-כך. דרוש עוון-החלטה כביר כדי שציוני מפייסטבורג, טורונטו או לידס יחליטו יום אחד להתישב לצמיתות בישראל. זה הרבה יותר מאשר סתם לעבור לארץ אחרת. זה קשור בלימוד שפה חדשה, השלמה עם רמה אחרת ואורח-חיים אחר, והתרגלות למתחים ולסיכונים שאנטימקבלים אותם כדברים מובנים-מאליהם". לא פחות מבן-גוריון הייתי מעוניינת שיהודי המערב יבואו אלינו במאות-אלפים, אפילו במיליונים, אבל לא התיחסתי באותה מידה של אי-סובלנות להיסוסים שלהם, ובוודאי לא הייתי מוכנה — בנקודה זו בקורותיה של ישראל — לדרוש מיהודים התומכים במדינת-ישראל בלי לגור בה בפועל ממש שלא יחשבו עוד את עצמם ציונים אלא "ידידי ציון". נוסחה מהולה מאד שהציע בן-גוריון בכעסו.

אבל תשעה-עשר הגברים והגשים שיצאו למסע ההוא באניה פוקאהונטאס עם מוריס ואתי ב־1921 קיבלו בזמנו את ההחלטה הגדולה ההיא, והתעורר בי פתאום חשק לראות אותם שוב. לא היו לי כל הכתובות, ולכן פירסמתי מודעה בעתון: "שרת-החוץ זומינה את כל החברים בחבורת פוקאהונטאס לערב בביתה; לא רק את הקבוצה המקורית אלא גם בעלים, גשים, ילדים ונכדים".

רוב אלה שעשו אז אתי את הדרך האיומה היא ב־1921 לא באו. הם מתו או שהיו חלושים מדי, ואחד מהם חזר לארצות-הברית לצמיתות. אבל שבעה או שמונה מן הקבוצה המקורית אכן הופיעו, ויתר על כן — הם הביאו עמם את הילדים והנכדים שלהם. היתה לנו מסיבה נפלאה, העלינו זכרונות, שרנו, ואכלנו עוגה ופירות בגן שלי. לא היו נאומים רשמיים, ואני סירבתי לתת לעתונאים להיכנס — אף כי העתונאים הפצירו בי שאתן להם לבוא "רק לכמה דקות". אבל זה היה ציון אישי של יובל אישי מאד, ואני רציני שזאת תהיה פגישה פרטית.

אני מניחה שכמה מן השירים ששרנו (היו אלה אותם השירים שבהם ניסינו לעודד את רוחנו באניה האומללה ההיא) היה להם ודאי צילצול רגשני ותמים מאד, אולי אפילו באנאלי, באזני ילדינו. כל אלה היו שירים על בנין הארץ ועל חלוציות. אבל הם הזכירו לנו את הימים שבהם האמנו שנוכל לעשות כל דבר שבעולם, ושרנו שעות על שעות. אחר-כך, כשנגמרה המסיבה וכל האורחים הלכו לבתיהם, נשארתי יושבת זמן-מה בגן החשוד, וחשבתי על ארבעים השנים הללו והתאוותי בלבי שהיה מוריס יכול להיות אתנו. בדבר אחד הייתי בטוחה בלילה ההוא: אף אחד מאתנו לא הצטער מעולם, ולו רגע אחד, על שנשאר בפוקאהונטאס עד שהפליגה סוף-סוף מבוסטון ולקחה אותנו כמעט עד ארץ-ישראל.

בסוף 1965 התחלתי אפילו אני להבין שאני זקוקה לשינוי. מערכת-הבחירות בקיץ של השנה היא התישה את כוחותי מעולם לא הרגשתי את עצמי ממש בטוב בחום, ועכשיו התחילו המיגרנות שמהן סבלתי בהפסקות במשך שנים להחמיר באמת. לא יכולתי שלא להגיע לכלל מסקנה שהתפקידים שנשאתי על שכמי למעלה משלושים שנה מתחילים להעיק עלי יותר מדי. לא רציני להיות לנצח, אך לא רציני גם להיעשות נכה-למחצה. אולם לא רק מצב-בריאותי הדאיג אותי; היה גם הצורך לטעון מחדש את הסוללות הרגשיות שלי. שנדמה היה שהן דועכות מעט מפני שהייתי עייפה. והמצב הפנימי בישראל לא היה טוב. היה שפל כלכלי קשה, היתה יציאה מן הארץ, והשפעותיה של פרשת לבון היו מערערות את הרוחות בציבור ועושות שמות בשורותיה של תנועת-העבודה. מובן שגם המאבקים שלי עצמי עם בן-גוריון לא היו מן הפחותות שבטרדתי. שום אסון לא יקרה אם אעזוב את החיים הציבוריים: המפלגה תרפא את פצעיה, ואני לא אוכל לעשות הרבה להקלת מצוקתה הכלכלית של ישראל, שבמידה רבה נגרמה בגלל העובדה שהשילומים מגרמניה היו מתקרבים לסיומם נאילו תקציב-הבטחון שלנו — ולעומתו החרם הערבי — לא פחתו כלל.

כדי להוסיף על דיכאון רוחי, לא היתה שיינה בקו-הבריאות כלל. גם היא היתה

מזדקנת, וכמו אמא שלנו לפנייה היתה מזקינה בגוף וברוח כאחד. אשכול, שנעשה ראש-הממשלה ב-1963, ופנחס ספיר, שהיה שר-האוצר, ניסו בגבורה למנוע אותי מלהתפטר, אבל אני ידעתי שאבא אבן מחכה מאחרי הקלעים להתמנות שר-חוץ, ובמסיבות הנתונות לא יכולתי לראות כל טעם להיאחז במשרד שלי. אשכול הציע לי את סגנות ראש-הממשלה, אבל דבר זה לא משך אותי כלל. מוטב, חשבתי, להיות סבתא שלמה מאשר שר חלקי, ואמרתי לאשכול שאני באמת רוצה לפרוש. "לא אכנס למנזר פוליטי", הבטחתי לו, "אבל אני באמת רוצה לקרוא ספר בלי להרגיש אשמה או ללכת לקונצרט ככה-פתאום, ואינני רוצה לראות עוד שדה-תעופה במשך שנים אחדות".